

**WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' XALI'Q
BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI AJINYAZ ATI'DAGI'
NOKIS MAMLEKETLIK PEDAGOGIQALI'Q INSTITUT**

Tayarladi': **1** kurs studenti'

Kutli'muratov Teodor

Joba:

- Atli'qti'n' jasali'wi'
- Atli'q jasawshi' qosi'mtalar
- Atli'q jasawshi' qosi'mtalardi'n' jazi'li'wi'
- Atli'qti'n' so'z qosi'li'w usi'li' arqali' jasali'wi'
- Birikpegen atli'qlar ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'
- Jup atli'qlar ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'
- Qi'sqarg'an atli'qlar ha'm wolardi'n' jazi'li'wi'
- Menshikli qospa atli'qlardi'n' jazi'li'wi'
- Ko'p ma'nili atli'qlar
- Atli'qti'n' sintaksislik xi'zmeti

Atli'qti'n' jasali'wi'

Atli'qlar yeki tu'rli jol menen jasaladi':

- 1) so'z jasawshi' qosi'mtalar qosi'li'w joli' menen;
- 2) atli'qlardi'n' qosi'li'si'w joli' menen.

Qosi'mtalar arqali' jasalg'an atli'qlarg'a **do'rendi atli'qlar dep ataladi'. Do'rendi atli'qlar atli'q ha'm** basqa so'z shaqaplari'ni'n' tu'birine atli'q jasawshi' qosi'mtalardi'n' jalg'ani'wi' arqali' jasaladi'. Mi'sali': **bali'q-shi', sali'-kesh, tuwra-ma, bas-li'q, ko'rinis, wo'n-im, tu'yin-shik ha'm t.b.**

Atli'qlardi'n' qosi'li'si'wi' arqali' jasalg'an tu'rine **qospa atli'q delinedi. Mi'sali': Qi'zi'lqum, Taqi'yatas, Xojeli, Aral ten'izi ha'm t. b.**

Atli'q jasawshi' qosi'mtalar

Do'rendi atli'qlar ha'r tu'rli so'z shaqaplari'na to'mendegi qosi'mtalardi'n' jalg'ani'wi' arqali' jasaladi'.

-shi', -shi: suwshi', yetikshi, bali'qshi'. -li'q, -lik: tog'ayli'q, jantaqli'q, sho'plik (jer). -shi'li'q, -shilik: diyqanshi'li'q, jon'i'shqashi'li'q, kemshilik, ko'pshilik.

-ma, -me (-ba, -be, -pa, -pe): ko'rgizbe, bo'lme, tuwrama, tapsi'rma, baspa, su'zbe.

-g'i', -gi, -qi', -ki: su'rgi, jong'i', tu'rtki.

-i'm, -im, -m: bo'lim, bilim, ayti'm, toqtam.

-aq, -ek: woraq, gu'rek, qonaq.

-i's, -is, -s: ayti's, ko'rinis. -i'sh, -ish: wo'tinish, su'yinish, quwani'sh.

-kesh: paxtakesh, miynetkesh, izeykesh, arbakesh.

-paz: bilimpaz, aspaz, wo'nerpaz.

-das: joldas, qurdas, qari'ndas.

-xana: asxana, woti'nxana, malxana.

-shi'q, -shik, -shek: woyi'nshi'q, bo'lshek.

-i'n, -in: jawi'n, tu'yin, ji'yi'n.

Atli'q jasawshi' qosi'mtalar atli'q, kelbetlik, sanli'q ha'm feyil so'zlerdin' so'z jasaw wo'zgesheligine qaray yeki toparg'a bo'linedi:

1) atawi'sh so'zlerden atli'q jasawshi' qosi'mtalar;

2) feyilden atli'q jasawshi' qosi'mtalar;

1. Atawi'sh so'zlerden atli'q jasawshi' qosi'mtalar:

-shi' / -shi, -li'q / -lik, -shi'li'q / -shilik, -qar / -ker, -ger, -man, -kesh, -xor, -dar, -she, -shik, -shaq / -shek. Mi'sali': yetikshi, bali'qshi'li'q, ji'lqi'man, yetikshilik, sali'kesh.

2. Feyillerden atli'q jasawshi' qosi'mtalar:

-ma / -me, -pa / -pe, -ba / -be, -aq / -ek, -k, -i'q / -ik, -g'i' / -gi, -qi' / -ki, -g'i'sh / -gish, -qi'sh / -kish, -i'n / in, -n, -i'm / -im, -m, -i's / -is, -s, -i'sh / -ish:

Mi'sali': su'zbe, woraq, jawi'n, ko'rinis ha'm t.b.

Atli'q jasawshi' qosi'mtalardan **-shi' / -shi, -li'q /**

-lik, -shi'li'q / -shilik, tu'rleri wo'nimli, al, -ker,

-ger, -kesh, -paz, -dar, -xor, -man tu'rleri wo'nimsiz qollani'ladi'.

Atli'q jasawshi' qosi'mtalardi'n' jazi'li'wi'

Atli'q jasawshi' qosi'mtalar tu'bir so'zlerden keyin to'mendegishe jazi'ladi':

1. -shi', -shi, -li'q, -lik, -shi'li'q, -shilik, -li',
-li, -ma, -me, -g'i', -gi, -qi', -ki, -q, -i'sh, -ish,
-is, -i'n, -in, -m,aq, -mek si'yaqli' juwan-jin'ishke

boli'p juplasi'p kelgen qosi'mtalar so'z-lerdin' son'g'i' buwi'ni'ni'n' juwan-jin'ishkeligine qaray jalg'anadi'. Yeger de, so'zdin' tu'biri yamasa son'g'i' buwi'ni' juwan boli'p kelse, juwan qosi'mta jalg'anadi'. Mi'sali': **traktorshi', suwshi', tog'ayli'q, si'zg'i'sh. Al, so'zdin' tu'biri yamasa son'g'i' buwi'ni' jin'ishke** boli'p kelse, qosi'mtani'n' jin'ishke tu'ri jalg'anadi'. Mi'sali': **yetikshi, wo'tirikshi, wo'shargish, ma'kkeshilik, ken'islik, jen'is, su'zbe.**

2. -kesh, -paz, -ker, -ger, -das, -der, -xana,
-xor, -stan, -man qosi'mtalari' juwan buwi'nli'g'a
da, jin'ishke buwi'nli'g'a da jalg'anadi'. Mi'sali':
**miynetkesh, sali'kesh, ilimpaz, aspaz, isker, zerger,
joldas, jemxor, asxana, Wo'zbekstan, sayaman.**

Atli'qti'n' so'z qosi'li'w usi'li' arqali' jasali'wi'

Yeki yamasa birneshe
so'zlerdin' qosi'li'w, birigiwi
arqali' jasalg'an atli'qlarg'a
qospa atli'qlar delinedi.
Mi'sali': **asqabaq, qolg'ap,**
Aral ten'izi, ku'nko'ris,
azi'q-awqat, yer-ju'wen,
QMU, pedfak t.b.
Qospa atli'qlar qurami' ha'm
qosi'li'w usi'li'na
qaray: **birikken, birikpegen,**
jup, qi'sqarg'an
atli'qlar boli'p to'rtke
bo'linedi.

Yeki ya wonnan da ko'p so'zdin' qosi'li'p,
birigiwinen jasalg'an atli'qlarg'a **birikken**
atli'q
delinedi. Birikken qospa atli'qlar neshe
tu'birden
tursa da qosi'li'p jazi'ladi'.
Birikken qospa atli'qlardi'n' geyparalari'
ma'ni
ha'm jazi'li'wi' jag'i'nan pu'tkilley birigip, bir
tu'bir
taqi'lette boladi': **bilezik, belbew, qolg'ap,**
shegara
t.b. Al, geyparalari' tu'bir formalari'n saqlap
birigedi.
Qarao'zek, Bozataw, Sapargu'l, tasbaqa
t.b

Birikpegen atli'qlar ha'm wolari'n' jazi'li'wi'

Yeki yamasa birneshe so'zlerdin' ma'nilik ha'm jazi'li'wi' jag'i'nan toli'q birigip pitpegen tu'rine **birikpegen qospa atli'q delinedi. Birikpegen qospa atli'q jasawshi' so'zler bir-birinen bo'lek jazi'ladi'.** Birikpegen qospa atli'qlardi'n' birikken atli'qlardan ayi'rmashi'li'g'i', wolar bir ug'i'm, bir ma'nini an'latsa da, so'z dizbeklerine usap biri yekinshisin ani'qlap keledi. Mi'sali': **aq may, awi'l xojali'g'i', temir qasi'q, mal ferma ha'm t.b.**

Jup atli'qlar ha'm woldi'n' jazi'li'wi'

Yeki so'zdin' juplasi'p ayti'li'wi'nan jasalg'an atli'qlarg'a **jup atli'qlar dep ataladi'**.

Jup atli'qlardi'n' arasi'na jazi'wda defis qoyi'ladi'. Mi'sali',
mal-mu'lk, kiyim-kenshek, taw-tas, yer-ju'wen t.b.

Jup atli'qlar ji'ynaqlawshi' ma'ni an'latadi'. Wolar ko'p na'rselerdi daralap atamastan, ma'nileri jaqi'n bolg'an yeki yamasa birneshe so'zlerdi juplasti'ri'p, ji'ynaqlap ayti'ladi'.

Mi'sali': *Gu'zde ji'yi'n-terim baslanadi'* degende **ji'yi'n-terim tek paxta yamasa sali'** g'ana yemes, barli'q daqi'llardi'n' ji'ynalatug'i'ni'n an'latadi'.

Jup atli'qlardi'n' yekewi de ma'nili so'zlerden boladi': **ata-ana, qazan-tabaq, qurt-qumi'rsqa t.b.**

Biri ma'nili, yekinshisi ma'nissiz so'zlerden boli'p juplasadi': **mayda-shu'yde, kiyim-kenshek t.b.**

Ta'kirarlani'p kelip te juplasadi': **qap-qap (da'n) u'yir-u'yir (ji'lqi'), si'bi'r-si'bi'r (ga'p) t.b.**

Qi'sqarg'an atli'qlar ha'm wolari'n' jazi'li'wi'

Qospa atli'qlar qi'sqarti'li'p ta qollani'ladi'. Bunday jag'dayda birneshe so'zlerden quralg'an qospa so'zlerdin' ayti'li'w ha'm jazi'li'wi' i'qshamlasadi'.

Mi'sali': Tashkent medicina instituti' degen so'zler **TashMI, pedagogikali'q ken'es** **degen so'z pedken'es** dep qi'sqarti'li'p ayti'ladi'.

Qi'sqarg'an qospa atli'qlar to'mendegishe qi'sqarti'ladi':

1. Ha'rbir so'zdin' bas ha'ribin ali'w joli' menen qi'sqarti'ladi'. Bunday qi'sqarg'an so'zler bas ha'rip penen jazi'ladi'. Bularg'a qosi'latug'i'n qosi'mtalar son'g'i' ha'riptin' ayti'li'wi'na qaray jalg'ani'p, sol so'zge qosi'li'p jazi'ladi'. Mi'sali': **QRda, BMSH qa.**

2. So'zlerdin' bas buwi'ni'n ali'w joli' menen qi'sqaradi'.

Mi'sali': **pedfak, yurfak, matfak t.b.**

3. Birinshi so'zdin' bas buwi'ni', qalg'anlari'ni'n' bas ha'riplerin ali'w joli' menen qi'sqaradi'. Mi'sali': **Wo'zR, QazR, TashMI t.b.**

4. Da'slepki so'zdin' bas buwi'ni', son'g'i' so'zleri toli'q ali'ni'w joli' menen de qi'sqaradi'.

Mi'sali': **pedinstitut, medinstitut t.b.**

Menshikli qospa atli'qlardi'n' jazi'li'wi'

Menshikli qospa atli'qlar adam yamasa bir zatti'n' menshikli ati'n bildiredi. Wolar bas ha'rip penen jazi'ladi'. Menshikli atli'qlardi'n' bas ha'rip penen jazi'li'wi'nda wo'zgeshelikler bar: Birikken menshikli atli'qlardi'n' da'slepki ha'ribi bas ha'ripten baslani'p jazi'ladi':

Sultanbek, Aysa'nem, Bozataw, Qarao'zek, Mayjap.

Birikpegen menshikli qospa atli'qlardi'n' jazi'li'wi' yeki tu'rli boladi'.

1. Ma'mlekettin', respublikani'n', joqarg'i' sho'lkemlerdin' atlari', joqarg'i' sho'lkemlerdin' hu'rmetli ataqlari'ni'n' ha'rbir so'zi bas ha'ripten baslani'p jazi'ladi': **QR Joqarg'i' Ken'esi basli'g'i', QR Ministrlar Ken'esi, Wo'zbekstan Qaharmani' t.b.**

2. Ma'mleketlik ha'm respublikali'q ma'keme, kitap, jurnal, xojali'q ha'm basqalardi'n' menshikli atlari'ni'n' tek birinshi so'zi bas ha'ripten baslani'p jazi'ladi': **QR Ma'deniyat ministrligi, QR Xali'q bilimlendiriw ministrligi, «Qi'rq qi'z» da'stani' t.b.**

Ko'p ma'nili atli'qlar

Atli'q so'zler yeki, u'sh yamasa wonnan da ko'p ma'nili boli'p keledi.
Atli'q so'zlerdin' ko'p ma'nililigi negizgi ma'ninin' tiykari'nda payda boladi'.
Ma'selen: **ayaq so'zi wo'zinin' negizgi ma'nisinde** adamni'n' dene mu'shesin bildiredi.

Mi'sali': **Ayag'i' u'lken si'yg'ani'n kiyedi, ayag'i' kishi su'ygenin kiyedi.**
(Naqi'l) **Ayaq so'zi ko'p ma'nili boli'p kelgende, sol da'slepki ma'nige** uqsas, do'rendi ma'nilerde qollani'ladi'.

Mi'sali':

1. Japti'n' **ayag'i' (aqi'ri')**.
2. Stoldi'n' **ayag'i'.**
3. **Qoydi'n' ayag'i'.**

Sonday-aq, **bas, ko'z, qulaq si'yaqli' atli'q** so'zler de ko'p ma'nili boli'p qollani'ladi'.

Mi'sali':

Adamni'n' **basi', tawdi'n' basi', ji'ldi'n' basi' t.b.**

Atli'qti'n' sintaksislik xi'zmeti

1. Atli'qlar ataw seplik formasi'nda is-ha'rekettin' iyesin bildirip, baslawi'sh xi'zmetin atqaradi': Salmalarda **suwlar si'ldi'r-si'ldi'r ag'i'p tur. Tabi'sqa miynet** jetekleydi.
2. Atli'qlar iyelik seplik qosi'mtali' yamasa ataw seplik formasi'nda basqa bir atli'q so'zlerdi ani'qlap ani'qlawi'sh xi'zmetinde keledi: Ko'rkem gimnastika **sportti'n' yen' na'zik ha'm go'zzal tu'rlerinen yesaplanadi'**. ("Y.Q.") *Wol qoli'ndag'i' alti'n saati'ni'n'* bawi'n sheship aldi'. (A.W.)
3. Atli'q so'zler ataw ha'm iyelik sepliklerden basqa sepliklerde zatli'q (obyektlik) ma'ni bildirip, toli'qlawi'sh boladi'. Millettin' salamatli'g'i' birinshi gezekte bolajaq analar—**qi'zlarg'a baylani'sli'**. **Sport** penen shug'i'llani'w ha'rbir insang'a ta'n **pazi'yetlerdi** qa'lipestiredi. ("Y.Q.")

Atli'qti'n' sintaksislik xi'zmeti

4. Atli'qlar is-ha'reketke (bayanlawi'shqa) qatnasli' **qayerge?, qayda?, qaydan?, qayerden?, qashan?** t.b. si'yaqli' ra'wishlik ma'nidegi sorawlarg'a juwap berip pi'si'qlawi'sh xi'zmetin atqaradi': **Jolda** Aybergen ag'ag'a ushi'rasti'm. (W.X.) *Ha'zir bir* gektar g'awasha maydani'nan ali'ng'an wortasha zu'ra'a'tlik 45 **centnerge tuwra kelmekte.** ("Y.Q.")
5. Atli'q so'zler baslawi'shti'n' kim, ne yekenligin, jan'ali'q xabari'n bildirip, bayanlawi'sh boli'p keledi. Wo'zi – **woqi'wshi'. Anasi' – mug'allim.** Awi'zbirshilik – **tabi's girewi.**

I`ti`barin`i`z ushi`n raxmet.